

УДК 37.013.42 (477): 343.915

СУТНІСТЬ, ЗМІСТ І ОСОБЛИВОСТІ ПРОЦЕСУ РЕСОЦІАЛІЗАЦІЇ НЕПОВНОЛІТНІХ ЗАСУДЖЕНИХ

Главацька Ольга Леонідівна
м.Тернопіль

У статті обґрунтовано особливу роль і місце закладів пенітенціарної системи в процесі ресоціалізації неповнолітніх засуджених і надзвичайну актуальність дослідження цієї проблеми із соціальних позицій. Теоретично висвітлено взаємозв'язок понятійної тріади: «соціалізація – десоціалізація – ресоціалізація» особистості неповнолітнього засудженого. Головна увага зосереджена на аналізі сутності та змісту ресоціалізаційної діяльності неповнолітніх засуджених. З'ясовано особливості процесу ресоціалізації неповнолітніх засуджених, які визнача-

ються віковими і психофізіологічними закономірностями розвитку особистості підлітка, специфікою виховного процесу в колонії та сучасною соціально-економічною ситуацією в Україні.

Ключові слова: соціалізація, ресоціалізація, неповнолітній засуджений, діяльність, пенітенціарний заклад.

Постановка проблеми. Становлення України як правової держави супроводжується багатьма негативними явищами й тенденціями в економічній і соціальній галузях.

Як наслідок, цілий ряд виниклих чинників, таких як соціальна дезадаптація, криза духовності, девальвація моральних цінностей, ослаблення внутрішньосімейних зв'язків, ріст соціального сирітства призвели до різкого загострення криміногенної обстановки серед неповнолітніх.

Постійно зростає кількість неповнолітніх злочинців, які відбувають покарання у виховних колоніях. Щорічно туди потрапляє біля чотирьох тисяч чоловік, звільняється приблизно стільки ж. Ні школа, сім'я та інші суспільні інститути соціалізації не можуть повною мірою вплинути на процес ресоціалізації неповнолітніх, звільнених із місць позбавлення волі. Як правило, переважна більшість таких дітей із сімей, які не спроможні дати належне виховання через аморальність, цинізм, моральне розкладання і їхнє повернення не має позитивного змісту. Навпаки, реальне соціальне середовище, що домінує сьогодні в суспільстві, ускладнює процес ресоціалізації колишніх неповнолітніх засуджених і навіть сприяє росту повторної (рецидивної) злочинності.

Усе це зумовлює особливу роль і місце закладів пенітенціарної системи в процесі ресоціалізації неповнолітніх засуджених і надзвичайну актуальність дослідження цієї проблеми із соціальних позицій.

Аналіз останніх досліджень. Вивчення питань ресоціалізації, соціальної адаптації, організації перевиховання неповнолітніх останніми роками стало традицією вітчизняної науки. Ця проблема актуалізує в собі дослідження ряду напрямів: особливості ресоціалізації злочинців (О.Беца, В.Кривуша, Г.Радов, В.Синьов), перевиховання неповнолітніх засуджених в умовах виховних колоній (І.Башкатов, П.Вівчар, В.Кривуша, В.Кудрявцев, В.Синьов, М.Фіцула), профілактика правопорушень неповнолітніх (Ю.Александров, І.Дегтярьов, В.Оржеховська, В.Тарарухін), формування ціннісно-правових орієнтацій особистості (В.Алексеев, В.Афанасьєв, В.Водзинська, Н.Волкова, М.Казакіна, Ю.Кулюткін, В.Сайко).

Метою статті є обґрунтування сутності, змісту й особливостей процесу ресоціалізації підлітків в умовах позбавлення волі.

Виклад основного матеріалу дослідження. На сьогоднішній день в науці розроблено достатньо продуктивні теоретичні конструкції, що дозволяють визначити сутність, зміст, основні особливості процесу ресоціалізації щодо різноманітних категорій засуджених. Водночас, не можна констатувати, що головні системотворчі характеристики цього процесу вивчені цілком, скажемо більше – сьогодні актуальним залишається завдання переосмислення змістовної й процесуальної сторін ресоціалізації, її провідних механізмів. Це викликано не тільки необхідністю підвищення ефективності виховних впливів у рамках пенітенціарної системи, але й загальними процесами гуманізації й демократизації українського суспільства, введенням європейських підходів і стандартів, у тому числі в системі виправних закладів. У «Вступі до концепції міжнародних стандартів у галузі правосуддя щодо неповнолітніх», чітко визначено: «Діти в ув'язненні повинні бути забезпечені належною турботою, захистом і будь-якою необхідною індивідуальною допомогою (в галузі соціального обслуговування, здобуття освіти, профорієнтації: психологічною, медичною або фізичною допомогою), що може знадобитися дитині в залежності від її віку, статі або особливих особливостей» [7].

У зв'язку з цим найважливішим напрямом реформування пенітенціарної системи в Україні є приведення її відповідно до міжнародних стандартів, що сприяли б гуманізації процесу відбування покарання, зміцненню законності [10].

Вважаємо за необхідне розпочати розгляд заявленої проблеми з дефініції провідних понять, що складають логіко-змістовну основу дослідження. У якості центральної нами визначається понятійна тріада: «соціалізація – десоціалізація – ресоціалізація» особистості неповнолітнього засудженого.

Вибір такого підходу до опису феномена ресоціалізації

особистості пояснюється такими причинами. Зазначені поняття не тільки близькі семантично, але, що важливіше, – відображають єдиний процес знаходження людиною соціальних зв'язків (соціалізація), їхньої руйнації (десоціалізація) і відновлення втраченої соціальності (ресоціалізація). Коротко їх проаналізуємо.

У найзагальнішому вигляді під соціалізацією розуміється процес «вростання» людини в соціум, оволодіння нею нормами, цінностями, звичаями, традиціями конкретного суспільства.

У контексті нашого дослідження показовим є визначення, дане Е. Кузьмінім, у якому вказані головні соціалізаційні механізми: «імітація, навіювання, конформізм, свідоме наслідування зразкам, вплив масових засобів комунікації й культури», що багато в чому визначають і процес десоціалізації особистості в сучасних умовах [3].

Для розуміння сутності ресоціалізаційного процесу важлива ідея, висловлена Г. Андреевою, яка відзначає, що «соціалізація – це двосторонній процес, що включає в себе, з одного боку, засвоєння індивідом соціального досвіду шляхом входження в соціальне середовище, систему соціальних зв'язків, з іншого боку – процес активного відтворення індивідом системи соціальних зв'язків за рахунок його активної діяльності, активного включення в соціальне середовище» [1]. Для пенітенціарної педагогіки ця думка важлива тим, що в ній відображено момент розриву між засвоєним індивідом позитивним «соціалізаційним набором» і нездатністю його відтворити в реальному житті. Засвоєний і відтворений соціальний досвід неадекватні, а розмір розриву між ними визначає рівень десоціалізації особистості.

Важливим із пенітенціарної позицій є твердження В. Москаленко про те, що поняття «формування особистості» відображає процес становлення й розвитку особистості з погляду породження, складання, набуття закінченості й зрілості її особистісних рис, у той час як поняття «соціалізація» фіксує не тільки процес складання, становлення, але й розвиток зрілих форм соціальності індивіда, їхню модифікацію в ході включення особистості в систему нових зв'язків і залежностей [5].

Продовжуючи думку автора, відзначимо, що ресоціалізація саме й передбачає відновлення втрачених «форм зрілої соціальності», причому процес цей здійснюється в спеціально організованих умовах, у системі нових зв'язків і відносин.

З відзначених позицій ресоціалізація засудженого також припускає (у всякому разі, на початку) розвиток його здатності до виживання в нових, непередбачених обставинах, готовність вибрати адекватні (соціально прийнятні) способи існування, зберігаючи свою індивідуальність.

Переходячи до визначення сутності, змісту, особливостей такого процесу, як ресоціалізація засудженого, слід зазначити, що поняття ресоціалізація стало витіснити раніше вживані терміни «перевиховання» й «виправлення», які не охоплювали деформованої соціальності засудженого, а також усе розмаїття навколишнього соціуму, що продовжує впливати на особистість, незважаючи на штучні обмеження.

Термін ресоціалізація не тільки обмежено поданий у довідково-енциклопедичних виданнях, але й не має однозначного трактування. Так, Соціологічний енциклопедичний словник визначає ресоціалізацію як: повторну соціалізацію, що відбувається протягом усього життя індивіда у зв'язку зі змінами його установок, цілей, норм і цінностей життя; процес пристосування девіантного індивіда до життя без гострих конфліктів [9].

У вітчизняних словникових виданнях поняття ресоціалізація найповніше подане в Словнику-довіднику для соціальних педагогів і соціальних працівників і трактується як: «відновлення особистістю якостей, необхідних для нормальної життєдіяльності в суспільстві; засвоєння нових цінностей, ролей, навичок замість попередніх; комплекс

заходів, спрямований на відновлення соціального статусу особистості, втрачених або несформованих соціальних навичок, переорієнтація соціальних і референтних орієнтацій девіантів за рахунок включення їх у нові, позитивно орієнтовані відношення й види діяльності». Проте для нас найважливішим є визначення ресоціалізації щодо засуджених. У цьому випадку вона трактується як «відновлення, збереження й розвиток соціально корисних зв'язків і відносин засудженого як у період відбування ним покарання, так і на першому етапі його життя після звільнення» [8].

На «наскрізний» зв'язок пенітенціарного й постпенітенціарного періодів у житті людини вказують О. Зубкова і М. Стурова, які вважають, що «ресоціалізація – це єдиний процес відновлення й розвитку соціально корисних зв'язків і відношень, як у період відбування покарання, так і після звільнення» [2, с. 11-12].

Отже, слід розглядати ресоціалізацію неповнолітніх як процес, в якому виявляються певні закономірності, виражені в часових, інституціональних, стадійних, змістовних, критеріальних характеристиках. Вплив на них становить суть втручання з боку персоналу, службовців колонії, а також працівників соціальної сфери з метою надання їм позитивного соціального результату.

Для ґрунтовнішого сприйняття сутності ресоціалізаційного процесу нам необхідно звернутися до характеристики ще однієї категорії, соціальна спрямованість якої прямо протилежна ресоціалізації – десоціалізація. Саме з його допомогою розкриваються найважливіші сутнісні характеристики процесу ресоціалізації. Вони зводяться до того, що:

- характер, спрямованість, особливості ресоціалізаційного процесу щодо неповнолітніх засуджених прямо залежать від руйнівної сили й глибини десоціалізаційних процесів, яким особистість піддавалася до поміщення її у виправний заклад;
 - процес десоціалізації особистості носить багатфакторний і багаторівневий характер, і його прояви можуть знаходити різноманітні вираження: від схованого депресивно-апатичного неприйняття елементарних форм соціального життя до невмотивованої агресії й жорстокості в будь-яких соціальних контактах. Отже, процес ресоціалізації повинен також бути багаторівневим і розрахованим на індивідуальне сприйняття;
 - процес десоціалізації особистості, як правило, носить стихійний характер і є результатом тривалого впливу негативних соціальних чинників і умов, то ресоціалізація є соціально контрольованим і організованим процесом, здійснюваним під керівництвом адміністрації колонії, професіоналів вихователів і педагогів. Саме ця обставина дозволяє в більшості випадків, при активній позиції самого засудженого, отримувати соціально прийнятні результати в ресоціалізаційній роботі.
- Аналізуючи змістову сторону ресоціалізаційного процесу, насамперед, відзначимо, що під змістом процесу ресоціалізації ми розуміємо систему знань, умінь, навичок, понять, досвід самостійних дій, емоційно-ціннісне ставлення до світу, оволодіння якими забезпечує відновлення втраченої здатності до соціально-прийнятної поведінки в колонії й поза її межами. В умовах пенітенціарної системи його особливість полягає в тому, що він виступає як механізм морального впливу на засуджених, засіб цілеспрямованого впливу на особистість з метою прищеплення їй навичок орієнтації в соціумі, формування навичок прийнятного способу життя, психологічної готовності до законослухняної поведінки.

Метою ресоціалізаційної діяльності щодо неповнолітніх засуджених є зміна спрямованості особистості, створення системи її моральних, ідейних, правових переконань, відповідно до прийнятих у суспільстві норм і цінностей, формування в осіб, що відбувають покарання, здатності до самостійного стабільного законослухняного життя після

звільнення.

Досягнення цієї мети можливе через вирішення ряду практичних завдань, найважливішими з яких є:

- відновлення й збереження соціальних зв'язків і відносин особистості, їхній розвиток і збагачення в заданих режимом умовах;
- забезпечення соціального, правового, психологічного, фізичного, морального захисту й підтримки неповнолітніх засуджених у процесі їхньої ресоціалізації;
- формування в неповнолітніх засуджених здатності й умінь до саморегулятивної діяльності, в основі яких лежать процеси самовиховання, самоконтролю, самореалізації в соціально-прийнятній системі діяльності й відносин;
- забезпечення всім неповнолітнім засудженим можливості вчитися, здобувати освіту й фах, підвищувати свій загальнокультурний рівень, розширювати кругозір, формувати соціально-значиму систему ціннісних орієнтацій і життєвих перспектив;
- з урахуванням того, що відбування покарання в умовах позбавлення волі об'єктивно сприяє руйнуванню фізичного й психічного здоров'я, важливим є забезпечення неповнолітнім засудженим таких умов, які сприяли б збереженню й зміцненню їх фізичного, психічного здоров'я, а також максимально компенсували негативні психоемоційні переживання в режимних умовах;
- постійне звернення вихователів і вчителів до самосвідомості засуджених, розвиток їх інтелектуальних, творчих і фізичних потенцій, активізація критичного мислення, стимулювання процесів самопізнання, саморозвитку, самореалізації, зміцнення віри у свої сили, у можливість гідного життя після звільнення.

Отже, із вищеперерахованих напрямів найважливішим ресоціалізаційним чинником для неповнолітніх засуджених є навчання, яке, підвищує загальноосвітній рівень засуджених, сприяє реалізації генеральної ресоціалізаційної мети – росту загального культурного й освітніх рівнів підлітка, відновленню деформованих особистісних утворень.

Важливим напрямом ресоціалізаційної діяльності є навчально-виробнича діяльність, яка гармонійно поєднує в собі елементи виробництва й оволодіння робітничими професіями. Така практика поширена в Україні, і її основу складають такі види трудової діяльності, як продуктивна праця на виробництві, навчально-виробнича робота з програм професійно-технічної освіти, самообслуговування в житлових зонах, школі, ПТУ, робота з благоустрою помешкань і території та ін.

Найважливішим напрямом ресоціалізаційної діяльності є художньо-естетична творчість. У цілому вона спрямована на формування естетичної культури, моральності, гуманізму в неповнолітніх засуджених, виховання в них почуття прекрасного, що в умовах життя в колонії є найсильнішим психоемоційним регулятором міжособистісних відносин.

Для неповнолітніх засуджених найважливішим напрямом ресоціалізаційної діяльності є організація дозвілля й спортивна робота. Для молодого несформованого організму її значення важко переоцінити, особливо якщо підліток перебуває в умовах ізоляції, специфічного психологічного стану, обмеженого харчування. Не можна не погодитися з думкою А. Пташинського й А. Гунченко, що «жодна пенітенціарна система у світі не може похвалитися успіхами в збереженні здоров'я осуджених. Умови утримання в ізоляції, за ґратами не сприяють зміцненню здоров'я й видужанню» [6, с. 23].

У практиці пенітенціарних закладів широко використовуються такі форми роботи, як фізична зарядка, гімнастика, різноманітні змагання, спартакіади, турніри з різноманітних видів спорту; зустрічі неповнолітніх засуджених з відомими спортсменами регіону.

Особливе значення для успішного процесу ресоціалізації неповнолітніх має такий напрям, як сімейна терапія, під якою ми розуміємо різноманітні контакти із сім'єю й

близькими родичами. Цей ресоціалізаційний чинник має величезне значення саме в колоніях для неповнолітніх засуджених, що пояснюється їх віковими й психологічними особливостями. Як правило, у більшості випадків підлітки, навіть опинившись в ув'язненні, продовжують зберігати досить лояльне ставлення до суспільства й не відчувають явної ворожості до соціальних інституцій. Маючи недостатній життєвий досвід, вони, на відміну від дорослих ув'язнених, швидко адаптуються до нових умов, зберігаючи прихильність до сімейних цінностей, родинних і приятельських зв'язків. Ця особистісна якість обов'язково повинна бути використана вихователями для активізації процесу ресоціалізації.

Невипадково інтерес до карної субкультури різко зростає в тому випадку, якщо сімейні й родинні взаємозв'язки ослабли або взагалі відсутні. Сімейні стосунки й карна субкультура завжди виступали природними антагоністами, і ця обставина часто є вирішальним чинником у життєвому самовизначенні підлітка.

Визначивши зміст процесу ресоціалізації, логічним буде зупинитися на особливостях, що виявляються в специфічних умовах колоній для неповнолітніх засуджених.

У результаті аналізу літератури й власного досвіду роботи ми виділили чотири групи особливостей, що тією або іншою мірою виявляються в будь-якому пенітенціарному закладі для неповнолітніх. До цих груп ми відносимо: 1) особливості, що випливають із вікових і психофізіологічних закономірностей розвитку особистості на даному етапі; 2) особливості, що визначаються специфікою пенітенціарного закладу; 3) особливості, зумовлені специфікою виховного процесу в колонії; 4) особливості, зумовлені сучасною соціально-економічною ситуацією в Україні.

Література та джерела

1. Андреева Г.М. Социальная психология / Г.М.Андреева. – М.: Аспект-Пресс, 1996. – 376 с.
2. Кибальченко В.В. Соціалізація та ресоціалізація: два полюси формування особистості неповнолітніх засуджених (Історико-освітній компонент) / В.В.Кибальченко // Проблеми пенітенціарної теорії і практики: щоріч. бюл. Київ. ін-ту внутр. справ. – К., 2010. – № 6. – С.234-238
3. Кузьмин Е.С. Основы социальной психологии / Е.С.Кузьмин. – Л.: ЛГУ, 1997. – 173 с.
4. Москаленко В.В. Социализация личности: философский аспект / В.В.Москаленко. – К.: Вища школа, 1986. – 199 с.
5. Муравйов К.В. Арештантська спільнота як суспільно-психологічний феномен у місцях позбавлення волі / К.В.Муравйов // Проблеми пенітенціарної теорії і практики: щоріч. бюл. Київ. ін-ту внутр. справ. – К., 2010. – № 5. – С.151-158
6. Пташинський О. Соціальні аспекти охорони здоров'я в місцях позбавлення волі / О.Пташинський, О.Гунченко // Соц. політика і соц. робота. – 2002. – № 2. – С.23
7. Сборник международных стандартов и норм ООН в области правосудия в отношении несовершеннолетних. – М.: ЮНИСЕФ, 1998. – 128 с.
8. Словник-довідник для соціальних працівників та соціальних педагогів / [Уклад. О.В.Безпалько та ін.; ред. А.Й.Капська та ін.]. – К.: УДЦССМ, 2000. – 258 с.
9. Социологический энциклопедический словарь: на рус., англ., нем., фр. и чеш. яз. / Ред.-координатор Г.Осипов. – М.: Норма, 2000. – 488 с.
10. Штанько І.В. Загальні питання підвищення ефективності діяльності кримінально-виконавчої системи / І.В.Штанько // Проблеми пенітенціарної теорії і практики: щоріч. бюл. Київ. ін-ту внутр. справ. – К., 2011. – № 1. – С.8

В статтє обосновано особую роль и место учреждений пенитенциарной системы в процессе ресоциализации несовершеннолетних осужденных и чрезвычайную актуальность исследования этой проблемы с социальных позиций. Теоретически освещена взаимосвязь понятийной триады: «социализация – десоциализация – ресоциализация» личности несовершеннолетнего осужденного. Главное внимание сосредоточено на анализе сущности и содержания ресоциализационной деятельности несовершеннолетних осужденных. Выявлены особенности процесса ресоциализации несовершеннолетних осужденных, которые определяются возрастными и психофизиологическими закономерностями развития личности подростка, спецификой воспитательного процесса в колонии и современной социально-экономической ситуацией в Украине.

Ключевые слова: социализация, ресоциализация, несовершеннолетний осужденный, деятельность, пенитенциарное заведение.

The paper has emphasized the special role and place of the penal system in the process of re-socialization of juvenile delinquents and extreme urgency of this problem investigation from the social point of view. It has been indicated that logics and content of research is based on the conceptual triad of «socialization – desocialization – resocialization» of the personality of convicted minor. These concepts reflect a single process of establishing social relations (socialization), their destruction (desocialization) and restoration if they were lost (re-socialization). The aim of the resocialization of convicted juveniles is to change the orientation of the personality, creation of the system of moral, ideological, legal believes, in accordance with accepted social

norms and values, formation of the ability to lead self-stable, law-abiding life after release. The peculiarities of the convicted minors' resocialization process have been found out. They are determined by their age and physiological patterns of personality development at this stage. They depend on the conditions, existing in the penal institution, the peculiarities of educational process in it, as well as the socio-economic situation in Ukraine.

Key words: socialization, resocialization, convicted juveniles, penal institution.